

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Red Flower Symbolism with Emphasize on Iranian Culture and Art
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نمادشناسی گل سرخ با تأکید بر فرهنگ و هنر ایران

شهره جوادی^۱، نیلوفر سراجی^{۲*}

۱. استادیار گروه مطالعات عالی هنر پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۲. کارشناس ارشد تاریخ هنر جهان اسلام، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۴/۱۸ تاریخ اصلاح: ۹۹/۰۶/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۱۹ تاریخ انتشار: ۹۹/۰۷/۱۰

چکیده

در میان گل‌ها، گل سرخ، گل سوری، گل گلاب و یا گل محمدی بیشتر مورد توجه ایرانیان بوده است و گلاب از زمان‌های قدیم شناخته شده و در مراسم مذهبی، مصارف پزشکی و در جشن‌ها و عزاداری‌ها از گذشته تاکنون به کار می‌رفته است. هدف این پژوهش ضمن مطالعه مفاهیم نمادین گل سرخ در فرهنگ ایران و دیگر اقوام، آن است که دریابد آیا گل سرخ و مشتقات آن همان‌گونه که در شعر و ادب پارسی موج می‌زند، در نسخ خطی مصور و آثار هنری ایران زمین نیز با تکیه بر مفاهیم نمادین و یا مصارف آن مشاهده می‌شود؟ این پژوهش کیفی و بنیادین با اتکا به روش تحلیلی-توصیفی انجام شده و اطلاعات آن به شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و الکترونیکی گردآوری شده است. خلاف قدمت دیرینه گل سرخ و فرآورده عمده آن یعنی گلاب در ایران و استفاده از بخش‌های مختلف این گیاه در آشپزی، طب و مراسم مختلف، با وجود گلابدان‌های برجای مانده از ادوار پیشین و اهمیت گل سرخ، محمدی و گلاب در منابع مکتوب ادب پارسی، پژوهش حاضر با نقوش و نسخ مصور اندکی با محوریت گل سرخ و گلاب‌گیری و کاربردهای آن روبرو شد. اگرچه این نقش‌مایه در دوره قاجار با تأکید بر جنبه تزئینی به وفور یافت می‌شود. نتیجه حاصل از این پژوهش نشان داد گل سرخ در بستر فرهنگ‌های مورد بررسی نمادی است با ویژگی‌های مشترک چون: عشق و زیبایی، کمال جمال الهی، عرفان، نور، تطهیر، امر لایتناهی.

واژگان کلیدی: گل سرخ، سوری، محمدی، گلاب، نمادشناسی.

مقدمه

از قرن‌ها قبل مصرف خوراکی داشتند. استفاده از گل و گلاب در بسیاری از مراسم پیش از اسلام به‌خصوص آیین و جشن‌های زردشتیان دیده می‌شود و دوران اسلامی نیز گل و گلاب شأن ویژه‌ای یافته و با پیامبر اسلام قرابت می‌جوید. جستار پیش‌رو ضمن گذری کوتاه بر مفاهیم نمادین گل سرخ در سایر فرهنگ‌ها، با توجه به سابقه دیرینه گل سرخ و گلاب‌گیری در ایران زمین، به بررسی مفاهیم این گل بر آثار هنری ایران متمرکز است و می‌کوشد تا به این سؤال پاسخ دهد که آیا گل سرخ و مشتقات آن همان‌گونه که در شعر و ادب پارسی موج می‌زند، در نسخ خطی مصور و آثار هنری ایران زمین با تکیه بر مفاهیم نمادین و یا مصارف آن دیده می‌شود؟

تاریخ استفاده از گل رز معطر در ایران به بیش از ۲۵۰۰ سال پیش برمی‌گردد. اسناد نشان می‌دهد که در باغ‌های ساسانی از رزهای معطر استفاده می‌شده است و برای درمان بیماری‌ها گلبرگ‌های این گل‌ها را در چربی‌ها قرار داده و عصاره آن را استخراج و استفاده می‌کردند (رستگار، ۱۳۹۱). پیدایش گل رز از دیرباز با توجه به سنگ‌واره‌ها به اثبات رسیده و سوابق نشان می‌دهد که در سرزمین چین از این گل برای تزئین در حدود ۶۰۰ سال قبل از میلاد استفاده می‌شد. گلبرگ‌های گل سرخ

نمادشناسی، آیین‌های کهن، ادیان و باورهای مذهبی، هنر، خواب و رویا و شعر و ادب، با روش گردآوری و مطالعه کتابخانه‌ای به مطالبی درباره گیاهان و گل سرخ دست یافته است. در گروه مقالات گیاه‌شناسی مقاله «بررسی اثر اسید بوریک بر جوانه‌زنی و رشد لوله گرده برخی ژنوتیپ‌های برتر گل محمدی» اثر «احمد معینی» (۱۳۹۳) که از حیطة این تحقیق خارج است. در حوزه ادبیات پارسی، «مهدی شریفیان» و «یوسف داربیدی» در مقاله بررسی سمبل‌های سیب، کبوتر، گل سرخ و نیلوفر در اشعار سهراب سپهری، (۱۳۸۶)، به استفاده سهراب سپهری از سمبل و نماد در کنار آرایه‌های ادبی اشاره داشته و در بررسی سمبل‌های اشعار وی به تشابه فرهنگی میان مسیحیت، هند و چین باستان پرداخته‌اند، مقاله «گل سرخ در نگاه سعدی» اثر «معصومه اسلامی» (۱۳۸۸) یکی از نزدیک‌ترین نمونه‌ها به موضوع حاضر بوده که به جایگاه گل و گیاه در ادب پارسی اشاره کرده، گل و گیاه را نمایانگر حالات درونی شاعر دانسته و در کاربرد دایره واژگان مرتبط به گل و گیاه اشعار سعدی را پرسیامدترین دانسته است.

مبانی نظری و روش تحقیق

گیاهان و درختان در ایران‌زمین از دیرباز مورد احترام و توجه بوده و همواره در محیط زندگی انسان، جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند. چنانکه برگزاری برخی از آیین‌ها و جشن‌ها در طبیعت بوده است. در این میان کیفیاتی چون زیبایی، سرسبزی، ثمردهی یا بی‌ثمری گیاهان با مفاهیم خاص درآمخته و در فرهنگ ایرانی تبدیل به نقش‌مایه و نماد شده‌اند (کفشچیان مقدم و یاحقی، ۱۳۹۰، ۷۱). نماد امر محسوسی است که بر امر معقولی دلالت نماید. «چارلز سندرس پیرس» می‌گوید: در نمادها، نشانه مشابه موضوع نیست، بلکه براساس رابطه‌ای دل‌بخواه و یا کاملاً قراردادی به موضوع دلالت می‌کند و از طریق کاربرد با معنا پیوند می‌خورد (پیرس، ۱۳۹۷، ۲۵). پژوهش حاضر از نوع کیفی و بنیادین است و سعی دارد براساس شیوه تحلیلی-توصیفی به ارتباط میان کاربرد و کشف معنای نقش‌مایه گل سرخ بر آثار هنری، به ویژه ایران بپردازد. این مطالعه که گردآوری اطلاعات آن به روش کتابخانه‌ای و الکترونیکی صورت می‌پذیرد ضمن تمرکز بر نمادشناسی گل سرخ در ایران، معانی نمادین آن در سایر فرهنگ‌ها را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد.

«گل سرخ» از دیرباز در ایران زمین می‌روییده و دیرزمانی به عنوان گیاهی استراتژیک قلمداد می‌شده است. واژه مرکب گلاب خود می‌رساند که «گل» مطلق به معنی گل سرخ یا گل سوری است و در ادبیات فارسی نیز مراد از گل بیشتر گل سوری بوده و شکل‌های مختلف این کلمه در دوران‌های پیش از اسلام نیز به معنی گل سرخ است. هر کجا که به برگ گل اشاره شده منظور

در باب گونه‌شناسی و خواص درمانی گیاه گل سرخ

در خانواده گل‌سرخیان حدود ۲۰۰ گونه گیاهی که تنها تعداد محدودی دارای مواد قزّار و عطری بوده و در تهیه عصاره مورد استفاده قرار می‌گیرند. برای تهیه عصاره از بین این تعداد معدود، گل محمدی محصول اصلی و از عصاره آن در صنایع بهداشتی، دارویی و غذایی استفاده می‌شود. منشأ این گیاه هنوز به وضوح روشن نشده اما اکثر محققان مبدأ آن را کشورهای ایران، بلغارستان، ترکیه و هند می‌دانند. در مجموع به نظر می‌رسد گل محمدی نیز مانند سایر گونه‌های رز از خاورمیانه به اروپا برده شده است. این گل حوالی سال‌های ۱۲۷۶-۱۲۵۴ میلادی از ایران به دمشق و از آنجا به اروپا برده شده که با نام «دمسکنا» در دنیا شناخته می‌شود (تصویر ۱). درختچه این گیاه کوچک با شاخه‌های زیاد و تیغ‌های ریز، برگ‌های سبز براق و پشت خزی دارد. گل‌های صورتی کم‌رنگ و بسیار معطر در بهار شکوفه می‌زند. در ایران به‌خصوص کاشان، قمصر، راوند، میمند، سمنان، آذربایجان و قزوین، کرمان، بم، سیرجان، دلیرجان، گلپایگان و نطنز یافت می‌شود (همان). در خواص آن آمده که ترکیبی از گوهر آبی و خاکی، تندمزه، گیرنده و تلخ و جمع‌کننده است. اگر در گرما خود را با گل سرخ بشویند عرق بدن را برطرف می‌سازد، در قرحه‌های سوراخ‌شده و خورده‌شده گوشت می‌رویاند (دریاب نجفی، ۱۳۸۶، ۲۱۸). «ورد احمر بُستانی» را به فارسی گل سرخ و «ماء الورد» را به فارسی گلاب نامند (عقیلی علوی خراسانی شیرازی، ۱۳۳۲، ۴ و ۱۶۹۶).

پیشینه پژوهش

درباره گل سرخ یا محمدی تاکنون مقالات بسیاری نگاشته شده که می‌توان به طور کلی آن را در دو طیف گیاه‌شناسی-کشاورزی و ادبیات فارسی دسته‌بندی کرد. در این میان کمتر پژوهش‌هایی به طور خاص درباره این گل و مفاهیم نمادین آن در حوزه رسانه‌های هنری در دست است. از جمله می‌توان به کتاب «نمادشناسی تطبیقی گیاهان» نوشته «حیدر شجاعی» (۱۳۹۶) اشاره کرد که در بخش‌هایی چون اشارات، تمثیلات،

تصویر ۱. نام علمی: رزا دمسکنا، پرشین رز، مانلی رز، دمسک رز. مأخذ: www.rastegarbiotech.com

و واژه سرخ فارسی شکل قلب شده آن و سهرورد به معنی «سرخ گل» است. «وَرْت» در دوره اشکانیان به ارمنستان رفته است. از سوی دیگر به زبان آرامی و از آنجا به زبان‌های دیگر سامی از جمله عربی راه یافته است.^{۱۱}

بابا طاهر واژه «ول» را به معنی گل استعمال کرده است:
مسلسل زلف بر رو ریته دیری

ول و سنبل بهم آمیته دیری

پریشان چون کری آن تار زلفان

به هر تاری دلی آویته دیری

در دوره‌های بعد واژه وُل و ول به صورت «گل^{۱۲}» و در لهجه‌ها «گل^{۱۳}» گفته شده است. بدین ترتیب گل فارسی از واژه کهن اوستایی «وَرَسا^{۱۴}» و صورت اوستایی آن از شرق به غرب گراییده و در اطراف دریای سیاه و مدیترانه به همین صورت رایج که یونانیان آن را به صورت «وَرودون / Wroson» و بعدها با حذف «w» به صورت «رودون / Roson» پذیرفته‌اند (تصویر ۲). واژه رودون یونانی با افتادن «n» به شکل «رُذ / Rose» و سپس در همه کشورهای اروپایی به صورت «رُزا و رُز / Rose» در آمده است.

نام دختر مهرداد اول در کتاب اردشیر پلوتارک «رُودگونه» آمده یعنی گلگونه یا رزگونه، کسی که گونه‌اش به رنگ گل سرخ است و شخصیت «رُودگونه^{۱۵}» اثر کورنی شاعر کلاسیک فرانسه با نمایشنامه معروف «رُودگونه» در ادبیات فرانسه شهرت یافت. بدین ترتیب از واژه وَردا اوستایی، واژه‌های وَرَد، ول، گل و رُز به معنی گل سرخ در تمام زبان‌های دنیای متمدن راه یافت و این نمونه‌ای از یک برگ زرین از تمدن باستانی ماست (همان). استخراج گلاب از قرن‌ها پیش در ایران، سپس در قرن هشتم به امپراتوری عثمانی و آسیای صغیر گسترش یافت. به گزارش تاریخ‌نگاران گلاب یکی از اقلام تجاری ایران بوده که به کشورهای چین و هند صادر می‌شده است. «ابن خلدون» در کتاب «العبر» خود اشاره می‌کند که خراج ایران شامل ۳۰۰۰۰ شیشه گلاب بوده است (رستگار، ۱۳۹۱)، (تصویر ۳).

آیین‌های مرتبط با گل و گلاب در ایران

از دیرباز در بیشتر مراسم زردشتیان از جمله نوروز، رسم گلاب و آیین، سدره پوشی، عروسی، گاه‌نبار، مهرگان از گل خشک و گلاب استفاده می‌شد. معطر کردن دست و صورت با گلاب، پاشیدن گلاب بر یکدیگر، خوردن شربت گلاب از ویژگی‌های این مراسم است. ایرانیان باستان چهار عنصر آب، خاک، هوا و آتش را که همگی تطهیرکننده بودند گرمی داشته و در نیالودن آن سعی داشتند. پس برای هریک خوراکی در نظر می‌گرفتند. خوراک دادن به هریک از آنها از کارهای شایسته بوده است. ایرانیان به آب خوراک می‌داده‌اند، در بخشی از خرده اوستا

گلبرگ گل سرخ است (فروشی، ۱۳۷۹، ۱۲۸). واژه سور در لغتنامه دهخدا سرخ‌رنگ معنا شده است. در کتاب «بندھش» (دایره‌المعارف زرتشتی) از گُل و نسترن با احترام یاد شده است (بهار، ۱۳۹۵، ۸۷). گل سرخ جایگاه خاصی نیز در ادبیات ایران دارد. از ارادت شیخ شیراز، سعدی همان بس که نام کتابش را گلستان نهاده و از همنشینی گل و گل سخن گفته و در دیباچه گلستان آورده: در فصل ربیع که صولت برد آرمیده بود و اوان دولت وُرد رسیده:

اول اردیبهشت ماه جلالی

بلبل گوینده بر منابر قضبان

بر گل سرخ از نم اوفتاده لالی

همچو عرق بر عذار شاهد قضبان

عنصری نیز در قصیده پنجاه و هشت در مدح سلطان محمود آورده:

گفتم که گلستان همه ساله پرگست

گفتا که گل غریب نباشد بگلستان

گفتم ز بوستان تو یک دسته گل چنم

گفتا که گل مرا نتوان چد ز بوستان

گفتم ز گلستان تو ای ترک خوی چکد

گفتا ز گل گلاب چکیده است بی گمان

گفتم گلابدان شد چشمم گرفت جوش

گفتا ز تف آتش جوشد گلابدان

اگرچه واژه گلستان به طور عام به باغی پر از گل اشاره دارد، اما با تکیه بر ریشه‌شناسی واژه گل و تأکید ادب کهن پارسی به رابطه گل و گلاب، در وجه خاص معنایی به باغ گل سرخ اشاره دارد. پیش از اسلام لفظ «گل» به عنوان اسم خاص برای گل سرخ بود که با ورود اسلام به ایران و آشنایی با خلق و خوی محمدی و تأکید بر وجه نمادگرایانه گل و گلاب به جای تمثال حضرت رسول در احادیث و روایات، رفته‌رفته دیگر اسامی این گیاه در ایران، جای خود را به گل محمدی داده و واژه «گل» نیز از آن پس در وجه اسم عام به کاررفت (فروشی، ۱۳۷۹، ۱۲۸).

ریشه‌شناسی - اتیمولوژی^۲ واژه گل رُز

این واژه به صورت «وَرْد^۳» چندین بار در اوستا آمده، در وندیداد فرگرد ۱۶ بند ۲. در فارسی باستان «وَرْدا^۴» و در فارسی میانه و پهلوی ساسانی «وَرْد^۵» و «وَرْت^۶»، در فرهنگ‌های فارسی نیز به صورت «ورد» باقی مانده است. واژه وَرْد به معنای گل در نام بسیاری از آبادی‌های ایران باقی مانده است. «وَرْدآورد^۷» روستایی نزدیک تهران، به معنی گل آور و نام «شهرورد» زادگاه شیخ اشراق در زنجان نیز از همین ریشه است. جزء اول «شهرورد^۸» (شهرد^۹)، که صورت صحیح کلمه «سرخ^{۱۰}» است

همه از آن به نیکی بهره بگیرند و شادمان شوند. به همین روی موادی خوشبو مانند «گلاب» در هوا پخش می‌کردند یا «عود و کندر» بر آتش می‌گذاشتند تا بوی خوش آن در هوا پخش شود. در یکی از سنت‌های زرتشتیان، به هنگام آغاز ورود مهمانان به خانه نیز اندکی «گلاب» از گلاب‌پاش بر کف دست مهمانان ریخته می‌شود و با نشان دادن «آینه» روبروی چهره‌شان، به تازه رسیده‌ها خوش آمد گفته می‌شود، تا بهترین پیش‌کشی در بدو ورود، هوای خوش‌بو و تماشای چهره خودشان باشد (نیک‌نام، بی‌تا).

تصویر ۲. روزن، ۴۰م، رساله گیاه‌شناسی دیوسکوریدوس. مأخذ: www.exhibit.hsl.virginia.edu

گل افشانی

در «تاریخ بیهقی» آمده: «یک روز وقت گل، طاهر گل افشانی کرد که هیچ ملک بر آن گونه نکند، چنان‌چه میان برگ گل دینار و درم بود که برانداختند و تاش و همه مقدمان نزدیک وی بودند، و همگان را دندان مزد داد. چون بازگشتند مستان، وی با غلامان و خاصگان خویش خلع عذار کرد و تا بدان جایگاه سخم رفت که فرمود تا مشربه‌های زرین و سیمین آوردند و آن را در علاقه ابریشمین کشیدند و بر میان بست چون کمری و تاجی از مورد بافته و با گل سوری بیاراسته بر سر نهاد و پای کوفت» (بیهقی، ۱۳۸۹، ۶۱۵). براساس این روایت از تاریخ بیهقی مراد از وقت گل، اردیبهشت ماه بوده و مقصود از برگ گل، گلبرگ‌های معطر گل سرخ است چراکه در پایان به گل سوری اشاره می‌کند و می‌توان آن را تأییدی بر کاربرد واژه گل به تنهایی به جای گل سرخ تلقی کرد.

نوروز انهار

در «آثار الباقیه» بیرونی آمده: «روز نوزدهم، روز فروردین که آن را نوروز انهار گویند و در آبهای جاری عطر و گلاب می‌ریزند» (بیرونی، ۱۳۸۶، ۳۵۷). در واقع فروردین روز از ماه اسفند جشنی موسوم به نوروز انهار، رسم بوده که به دشت و صحرا و جاهایی که جوی‌های روان و چشم‌سارها باشد بروند و طی تشریفات عطر و گلاب در آب بپاشند (رضی، ۱۳۷۹، ۶۹۰). این رسم دیرینه نیز بر وجه تقدس و تطهیری گل و گلاب در میان ایرانیان اشاره دارد. نظامی شاعر می‌گوید:

فشانند آب گل بر چهره ماه

بیستند اسب را بر آخور شاه

آیین گل غلتان

جشنواره ملی و مذهبی گل غلتان یک آیین صدساله است که در شهر امیریه دامغان برگزار و دومین اثر معنوی کشور پس از نوروز است که به ثبت ملی رسیده است. این مراسم در شهر کاشان نیز برگزار می‌شود. در باور اهالی منطقه غلتانیدن بدن نوزاد زیر یکسال در میان گلبرگ‌های محمدی سبب حفظ

تصویر ۳. برگی از کتاب العبر و دیوان المبتداء الخیر، ابن خلدون. مأخذ: کتابخانه و موزه ملی ملک.

سرودی به نام «آبوزر» و «آبان‌بشت» وجود دارد که به هنگام نیایش «اردویسور آناهیتا» (آب پاک بالنده) این نیایش سروده می‌شده و همراه با آن اندکی شیر با برگ‌های خشک گل سرخ و آویشن، به آب روان می‌افزودند تا تراوش آب‌ها همچنان بالنده بماند. ایرانیان به خاک نیز خوراک می‌دادند، کاشتن بذر در زمین، آبادساختن زمین و گزینش پیشه کشاورزی از کارهای پسندیده بوده است. آنها به آتش خوراک می‌دادند و برای اینکه آتش همچنان روشن و پرفروغ بماند پیوسته چوب خشک و خوش‌بو به آن می‌افزودند. نیاکان ما به هوا نیز خوراک می‌دادند، هوا نباید آلوده باشد بلکه بایستی خوش‌بو و دلنشین شود تا

تصویر ۴. آیین گل غلتان، سمنان ۱۳۹۸/۳/۷. مأخذ: www.irna.ir

۱۵۱۰-۱۴۶۹ میلادی به زبان فارسی در هند و برای «سلطان غیاث‌الدین خلجی» و پسرش «نصیرالدین» نوشته شده و شامل انواع دستورالعمل‌های آشپزی است. در برگی از آن به روش تقطیر گل و آماده‌سازی گلاب به‌طور مصور اشاره شده است. گرچه بسیار گفته‌شده در نگاره‌های باغ ایرانی بوته‌های گل سرخ وجود دارد، اما کمتر با تصویر دقیقی از بوته گل سرخ روبرو می‌شویم. یکی از بهترین نمونه‌ها نگاره «تدبیر کنیزان رودابه برای دیدار با زال» در شاهنامه طهماسبی است که در آن ندیمه‌های رودابه در دشتی پر از گل در حال چیدن گل سرخ و پرکردن دامانشان از برگ گل دیده می‌شوند. گلبرگ‌های تودرتوی گل سرخ به آسانی در این نگاره قابل رؤیت است و عمل چیدن گل‌ها خود بر رسم دیرینه گل و گلاب در ایران تأکید دارد (تصویر ۷).

در شیوه فرنگی‌سازی عصر صفوی نیز کم و بیش نگاره‌های گل سرخ مشاهده می‌شود اما اوج ترسیم و استفاده از نقش گل سرخ دوره قاجار است که منجر به شیوه نقاشی «گل و مرغ» شد و این نقش به وفور از نگارگری تا تزئین قلمدان و کاشی، قالی، پارچه و... به کار گرفته شد (تصویر ۸). می‌توان گفت در این دوره استفاده از نقش گل سرخ بیشتر بر وجه تزئینی آن تأکید داشته، چراکه به عنوان یک نقش‌مایه تزئینی بر روی صنایع دستی و منسوجات به شکلی پی در پی تکرار شده است.

گل سرخ در باور اساطیری

گل سرخ که در هنر، ادب و فرهنگ ایران نقش مهمی داشته و از نمادهای مهم در نقوش ایرانی-اسلامی؛ در باورهای اسطوره‌ای شرق و غرب نیز از ارزش نمادین والایی برخوردار بوده است. گل سرخ، در هند منسوب به ویشنو و در یونان گل ونوس است و هم در روم زینت‌بخش مجالس عیش و نوش (تصویر ۹). در مغرب زمین، قرون وسطی، در رمان، گل سرخ تمثیل عشق شهوانی و گاه عرفانی است. در رساله‌های کیمیاگری نمودار تحقق صنع کبیر، خلق و آفرینندگی، یعنی بارگیری از آمیزش عاشقانه است (ستاری، ۱۳۷۴، ۲۴).

گویند گل سرخ در اصل سفیدرنگ بوده ولی روزی که «آفریدت» بر اثر شنیدن خبر جراحت دوست قدیم خود

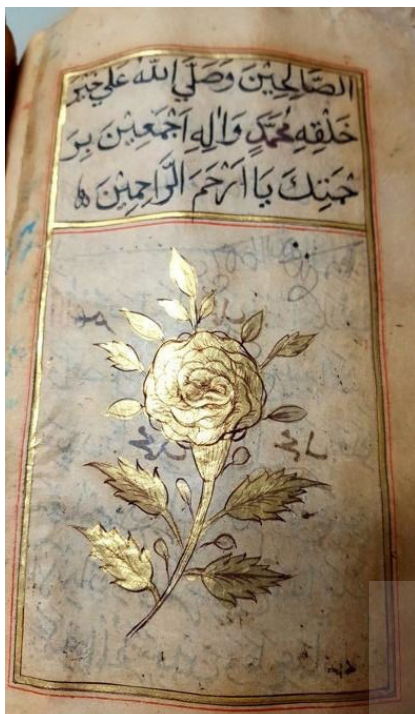
طراوت و شادابی و همچنین مصون ماندن کودک در سالیان عمر خود از عنوان حساسیت‌های فصلی مرتبط با گرده گل و گیاهان می‌شود (تصویر ۴).

گل سرخ در دوران اسلامی

گل سرخ پس از اسلام در ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی با مفاهیم مشابه‌ای رخ می‌نمایند و در کالبد ادبیات، هنر و عرفان جلوه می‌کند. «حسن بن منذر» گوید: وقتی پیامبر (ص) را به معراج بردند، زمین از دوری حضرت اندوهناک شد و درخت آصف را رویانید، و چون حضرت به زمین بازگشت زمین خوشحال شد و گل سرخ را رویانید. بنابراین هرکس که می‌خواهد بوی پیامبر (ص) را استشمام کند، گل سرخ بیوید. پیغمبر (ص) فرمود: گل سفید در شب معراج از عرق من خلق شد و گل سرخ از عرق جبرئیل و گل زرد از عرق براق. همچنین از حضرت امام حسن (ع) نقل شده که پیغمبر دو دست خود را پر از گل کرد و به من داد و فرمود: این سید گل‌های دنیا و آخرت است (طبرسی، ۱۳۶۵، ۴۴ و ۴۵). نوعی تقدس بر معنای گل سرخ یا محمدی در فرهنگ اسلامی حاکم است که متکی بر اصل شمایل‌گریزی هنر این دوران، گل سرخ به عنوان نمادی از حضرت رسول (ص) رخ می‌نمایند. نمونه‌ای از این تشبیه را در حلیه‌نویسی باقی مانده از دوره عثمانی می‌توان یافت (تصویر ۵). در قرآن در آیه سی و هفتم سوره الرحمن آمده: «فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ». هنگامی که آسمان از هم پاشیده شود و مانند گلی سرخ رنگ (گلگون) درآید. این آیه اشاره به انفجار ستاره «عین‌القط»^{۱۶} سحابی چشم‌گریه یا گل رز آسمانی (تصویر ۶) دارد، این سحابی سیاره‌ای در صورت فلکی اژدهاست.

در باب نسبت عرفان با گل سرخ، سعدی گلستان را به معنای جذبه و خلسه می‌آورد: به خاطر داشتم چون به درخت گل رسم دامنی پر کنم هدیه اصحاب را، چون برسیدم بوی گل چنانم مست کرد که دامنم از دست برفت. این تفسیر در شرح غزل‌های سلیمان توسط عرفای مسیحی درمورد گل سرخ شارون آمده است (شوالیه و گبران، ۱۳۸۵، ۷۴۴). «روزبهان بقلی» در باب گفتارهای رمزی صوفیان گوید: گل سرخ از بهای خداست، هر که خواهد در بهای خدا نگاه کند، گو گل سرخ بنگر (بقلی، ۱۳۴۴، ۱۵۳).

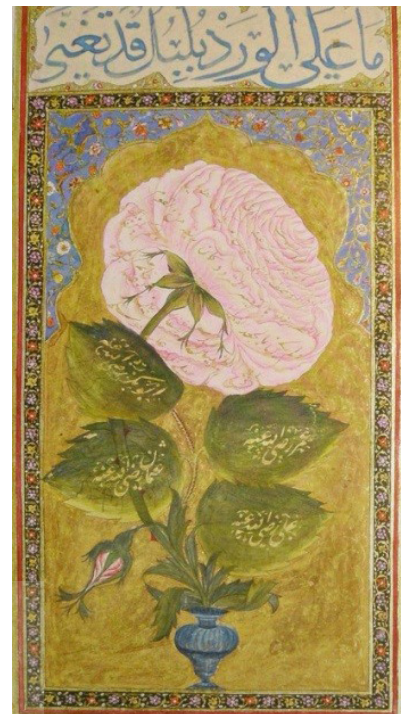
نقش‌مایه گل سرخ با تأکید بر وجه کاربردی آن در آثار هنری ایران نادر است. یکی از آنها نسخه خطی «الجامع فی الادویه المفردة» قرن هفدهم میلادی است که به خط نسخ کتابت شده به موضوع داروشناسی و گیاهان دارویی اشاره دارد و در برگی از آن به خواص گل سرخ با ترسیم شکل آن پرداخته است. نسخه‌های دیگر «نعمت‌نامه نصیرالدین‌شاهی»

ج

ب

الف

تصویر ۵. نمونه‌ای از تشبیهات در حلیه‌نویسی باقی مانده از دوره عثمانی.
 الف. حلیه‌نویسی محمد (ص)، ترکیه عثمانی، ۱۸۰۰م، به شماره ۱۰۶۰۲. مأخذ: www.Sadberkhanimmuzesi.org.tr.
 ب. ترکیه عثمانی، ۱۸۴۵م. مأخذ: www.topkapipalace.com.
 ج. نسخه خطی دلائل الخیرات، ایران، ۱۸۲۳م. مأخذ: www.alexandrafarms.com.

دید می‌شود. یکی از نمونه‌های کلاسیک آن در ادبیات فولکلور قصه «پنتامرونه»^۷ است که در آن دوشیزه جوانی با خوردن برگ بوته گل سرخ بارمی‌گیرد (الیاده، ۱۳۷۲، ۲۹۰). قراردادن گل سرخ بر روی قبور در میان یونانیان باستان مرسوم بود. نویسندگان یونان این رسم را «روزالیا» خوانده‌اند. هر ساله در اردیبهشت ماه دسته‌هایی از گل سرخ تقدیم ارواح مردگان می‌شده است. «هکاته» خدایانوی دوزخ گاه با حلقه‌ای از گل سرخ پنج پر، بر سر تصویر می‌شد. عدد پنج بعد از چهار، عدد تمامیت و نشانه شروع یک دوره جدید است (شوالیه و گبران، ۱۳۸۵، ۷۴۷).

گل سرخ در مسیحیت

گل سرخ به دلیل زیبایی و خوش‌عطری، در غرب ویژگی نمادینی مانند اعتبار لوتوس در شرق دارد. در شمایل‌نگاری مسیحی، گل سرخ همانا جامی است که خون مسیح در آن جمع می‌شود و نماد زخم‌های مسیح است. این گل نماد نحله صلیب گل سرخ است که علامت آن پنج گل است که یکی در مرکز صلیب و چهار گل دیگر بر بازوهای صلیب قرار دارد. گل

تصویر ۶. انفجار گل سرخ، عکس از تلسکوپ هابل ۱۹۹۰م.
 مأخذ: www.Quran.tebiyan.net.

(آدونیس) به کمک وی می‌شتافت، پایش به خاری خورد و خون پای وی گل‌های آن بوته را به رنگ سرخ درآورد. «بیون» شاعر یونانی قرن سوم ق. م چنین نقل کرده که: به تعداد قطرات خونی که از آدونیس جاری شد، آفردیت اشک ریخت، از هر قطره اشک یک گل سرخ و از هر قطره خون یک شقایق نعمانی روید (گریمال، ۱۳۹۳، ۲۴). بارگرفتن از طریق برگ، گل، دانه و میوه درخت در اسطوره‌های ملل مختلف به وفور

الف

الف

ب

ب

ج

ج

تصویر ۸. نقش گل سرخ در دوره قاجار.
 الف. نقاشی گل و مرغ، میرزا آقا اصفهانی، ۱۸۶۵ م. مأخذ: موزه بریتانیا.
 ب. قلمدان لاکي با نقش گل و مرغ، ۱۷۸۰ م. مأخذ: موزه مقدم.
 ج. مردی که کلاه نادری پوشیده، هنرمند ناشناس، ۱۷۸۰ م. مأخذ: موزه هنر و تاریخ، ژنو.

تصویر ۷. نقش مایه گل سرخ با تأکید بر وجه کاربردی آن در آثار هنری ایران.
 الف. نسخه خطی الجامع فی الادویه المفردة، تألیف احمد بن محمد الغافقی، ۱۶۵۷ م، به شماره ۵۹۵۸. مأخذ: موزه ملی ملک.
 ب. نعمتنامه نصیرالدین شاهی، طریقه آماده سازی گلاب، ۱۵۱۰ م، هند. مأخذ: کتابخانه بریتانیا www.bl.uk
 ج. نگاره تدبیر کنیزان رودابه برای دیدار با زال، شاهنامه شاه طهماسب، منسوب به میرمصور، ۱۵۰۸ م، تبریز. مأخذ: موزه هنرهای معاصر تهران.

ب

الف

تصویر ۹. نقش گل سرخ در باورهای اسطوره‌ای.
الف. زایش ونوس، ساندرو بوتچلی، ۱۴۸۰م. مأخذ: www.visituffizi.org.
ب. رزهای هلیوگابال، لاورنس آلماتاما، ۱۸۸۸م. مأخذ: www.rbkc.gov.uk.

سیاره، هفت مرحله دگرگونی نیز هست (یونگ، ۱۳۷۳، ۱۲۴)،
(تصویر ۱۱).

نتیجه‌گیری

با توجه به قدمت دیرینه گل سرخ و فرآورده‌های آن چون گلاب در ایران و استفاده از بخش‌های مختلف این گیاه در آشپزی، طب، مراسم مختلف، وجود گلابدان و گلابپاش‌های بر جای مانده از دوران گذشته و تأکیدهای بی‌شمار منابع مکتوب ادب پارسی بر گل و گلاب و آداب منتسب به آن در قبل و پس از اسلام، این پژوهش می‌بایست با نسخ مصور و نقوش باقی‌مانده بیشتری با موضوعیت گل سرخ و گلاب‌گیری، از ادوار مختلف ایران روبرو می‌شد، اما علی‌رغم واکاوی با آثار معدودی مواجه شد که کشف علت آن مجال دیگری می‌طلبد. نسخه گیاهان دارویی «الجامع فی الادویه المفردة»، نسخه دستور آشپزی «نعمت‌نامه نصیرالدین شاهی» و «نگاره تدبیر کنیزان رودابه برای دیدار با زال» در شاهنامه طهماسبی آثار یافته شده در این پژوهش هستند که بر کاربرد گل سرخ در ایران تمرکز دارند. از جهت تکرار استفاده، این نقش‌مایه به مدد شیوه نقاشی فرنگی و گل و مرغ در عصر قاجار به وفور قابل مشاهده است. از کاشی، فرش و منسوجات گرفته تا رقعها و قلمدان‌های لاک‌ی. اما از منظر نمادشناسی گل سرخ در بستر فرهنگی ایران قبل و پس از اسلام و همچنین سایر فرهنگ‌ها با ویژگی‌های مشترکی روبرو شد. معانی چون: عشق و زیبایی، کمال جمال الهی، عرفان، نور، تطهیر، امر لایتناهی. گلی پر راز و رمز که کم از نیلوفر ندارد، با ساختاری پر تسلسل و شکلی گنبدی، که شگفتی و پیچشش در مرکز گل به اوج می‌رسد. جز مفاهیمی که از صورتش هویداست، عطر و طعمش نیز به زبان قدسی سخن گوید.

سرخ مرکزی به عقیده پیروان این نحله، در قلب مقدس مسیح (ع) قرار دارد. این نماد همسان «گل سرخ درخشان»^{۱۸} در کمدی الهی و به نحوی یادآور «گل اشراقی»^{۱۹} در مناجات مریم عذراست (تصویر ۱۰). گل سرخ زرین که در عهد قدیم توسط پاپ در چهارمین یکشنبه چله روزه مسیحی متبرک می‌شد، نماد قدرت و تعلیمات روحانی و نماد رستاخیز و جاودانگی بوده است.

گل سرخ، گل عظیم بئاترچه است که به معشوق وفادار خود دانته در آخرین مرحله بهشت می‌دهد، هم گل سرخ را و هم رنگ گل سرخی را همزمان. دانته عشق بهشتی را با مرکز گل سرخ مقایسه می‌کند: در مرکز زرین گل سرخ ابدی که درجه به درجه باز می‌شود و عطر نیایش خورشید همیشه بهار را متصاعد می‌کند: بئاترچه مرا جذب خواهد کرد (همان، ۷۴۸).

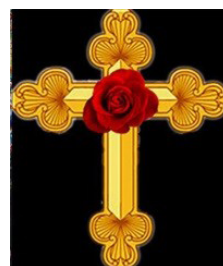
می‌توان گل سرخ را همانند ماندالا به عنوان یک مرکز معنوی در نظر گرفت. نقش‌مایه گل سرخی گوتیک در اروپا، چون لوتوس در آسیا عبور نمادگرایانه‌ای از گل به شکل چرخ و دایره داشته‌اند. به نقل از مکرم، قدیس و تاریخ‌نگار انگلیسی در سال هفتم مقبره عیسی با ترکیبی از سرخ و سفید رنگ‌آمیزی شد. از ترکیب سفید و سرخ، رنگ صورتی (گلسرخ) حاصل شده، که اگر با ارزش‌های نمادین مذهبی بررسی شود، در هردو سطح دنیایی و قدسی، تفاوت میان مفاهیم مصائب و پاکی، عشق ماورایی و حکمت الهی نشان داده می‌شود. گل سفید و سرخ، گل زرین کیمیاگری محل تولد پسر است (همان، ۷۴۷). گل سرخ در کتاب مقدس اشعای نبی آمده: «بیابان و زمین خشک شادمان خواهد شد و صحرا به وجد آمده، مثل گل سرخ خواهد شکفت» (اشعای نبی، ۳۵، ۱). گل سرخ هفت برگ کنایه‌ای از هفت

ج

ب

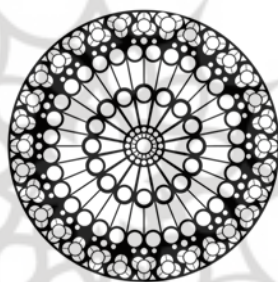

الف

تصویر ۱۰. الف. نقش رز و صلیب، مأخذ: A christian rosenkreutz anthology. ب. کتیبه یونانی، unfading Rose، ۱۸۰۰م. مأخذ: به شماره: ۰۱۰۲، ۱۹۹۴، موزه بریتانیا. ج. کتیبه یونانی، unfading Rose، نماد ارتدکس از کلیسای مقدس، ۱۸۰۰م. مأخذ: www.temple galler.com.

۳

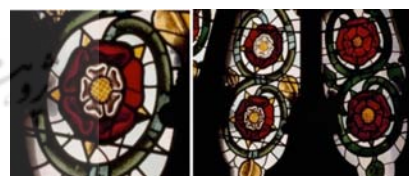
۲

۱

ج

ب

د

تصویر ۱۱. الف. نقش پنجره ویتراژ در کلیساهای گوتیک، معروف به رزت، طراحی جدید، مأخذ: www.pinterest.com. الف ۲. طراحی دستی پنجره رزت. الف ۳. طراحی دستی ماندالا. ب. نقش گل سفید و سرخ، ویتراژ کلیسای گوتیک، مأخذ: www.royalcentral.co.uk. ج. مدونا در باغ گل رز، ۳۴-۱۴۲۰م. مأخذ: www.museodicastelvecchio.comune.verona.it. د. تزئین روی جلد، خیر مطلق، (Summum bonum)، ۱۶۲۹م. مأخذ: یونگ، ۱۳۷۳.

پی‌نوشت‌ها

۱. Varta.۱/Vard.۵/Varda.۴/Versa.۳/Etymology.۲/Damascena.۱
Surx.۱۰/SuhrdSurx.۹/Suhravard.۸/Vard-avard.۷

۱۱. ورد در فرهنگ‌های عربی به معنی گل سرخ، رنگ سرخ، یا شکوفه و گل زعفران و اسب گل‌رنگ آمده است. واژه ورد پهلوی در دوران پارسی میانه و نیز در زبان پارسی و لهجه‌های گوناگون آن تحولات گوناگون یافت. در فارسی به صورت «ورتا» در برهان قاطع به عنوان واژه زند و یازند (هزوارش) آمده است و چون این واژه در زمان ساسانیان به زبان آرامی راه یافته بوده است، از این‌رو آن را آرامی پنداشته و جزء لغات هزوارشی آورده‌اند. تحول دیگر این واژه اوایل دوران اشکانی بوده که در گویش سمنانی باقی مانده و وردا به «وال» تحول یافته است. بعداً با افتادن «a» از آخر کلمه، به صورت «ول» در آمده که در برهان قاطع ول، به فتح اول و سکون ثانی به معنی شکوفه باشد و غالباً شکوفه انگور را گویند.
۱۲. Rhodogune.۱۵/Varsa.۱۴/Gel.۱۳/Gul.۱۲

۱۶. در ۳۱ آبان ماه ۱۳۶۹ یکی از ایستگاه‌های فضایی مشهور، از طریق یکی از تلسکوپ‌های بزرگ (هابل) تصویری از فضا را منتشر کرد که هر بیننده‌ای، در اولین نگاه، آن را به شکل یک گل کاملاً قرمز، با برگ‌های قرمز سبزی بزرگ و برگ‌های کوچک‌تر سبز رنگ و براق، که در وسط آن کاسبرگ آبی‌رنگ قرار داشت، می‌دید و در این قضیه، هیچ شکی نداشت. اما آن عکس در حقیقت، تصویر انفجار ستاره‌ای بزرگ به اسم «عین القط» بود که با زمین، سیزده هزار سال نوری فاصله داشت.

۱۷. Unfadin Rose. ۱۹/ Rose candida. ۱۸/ Pentamerone. ۱۷

فهرست منابع

- اسلامی، معصومه. (۱۳۸۸). گل سرخ در نگاه سعدی، فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، (۲۴)، ۲۰۰-۲۱۰.
- اشعیا، نبی، کتاب مقدس. باب ۳۵. نسخه الکترونیکی از کتابخانه تاریخ ما. قابل دسترس: <https://pdf.tarikhema.org>
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۲). رساله در تاریخ ادیان (ترجمه جلال ستاری). تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران سروش.
- بقلی، روزبهان. (۱۳۴۴). شرح شطیبات شامل گفتارهای شور انگیز و رمزی صوفیان. تهران: انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۵). بندهش. چاپ پنجم. تهران: انتشارات توس.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۶). آثار الباقیه (ترجمه اکبر داناسرشت). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بیهقی، خواجه ابوالفضل محمدبن حسین. (۱۳۸۹). تاریخ بیهقی. چاپ چهاردهم (ترجمه خطیب رهبر). تهران: انتشارات مهتاب.
- پیرس، چارلز سندرس. (۱۳۹۷). نشانه‌شناسی کاربردی (ترجمه فرزانه سجودی). تهران: انتشارات علم.
- دریاب نجفی، حسین. (۱۳۸۶). طب و داروهای سنتی: گزیده‌ای از کتاب

- قانون ابن سینا و کتاب‌های طب سنتی. تهران: انتشارات بوستان دانش.
- رستگار، ایرج. (۱۳۹۱). گل محمدی. قابل دسترس: www.rastegarbi.com/fa/page
 - رضی، هاشم. (۱۳۷۹). گاه‌شماری و جشن‌های ایران باستان. تهران: انتشارات بهجت.
 - ستاری، جلال. (۱۳۷۴). اسطوره و رمز. تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران سروش.
 - شجاعی، حیدر. (۱۳۹۶). نمادشناسی تطبیقی گیاهان. تهران: نشر شهر پدram.
 - شریفیان، مهدی و داربیدی، یوسف. (۱۳۸۶). بررسی سمبل‌های سیب، کیبوتر، گل سرخ و نیلوفر در اشعار سهراب سپهری، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان (۲۱)، ۹۰-۱۲۰.
 - شوالیه، ژان و گربران، آلن. (۱۳۸۵). فرهنگ‌ها و نمادها (ترجمه سودابه فضالی). تهران: انتشارات جیحون.
 - طبرسی، حسین بن فضل. (۱۳۶۵). مکارم/لاخلاق (ترجمه سید ابراهیم میرباقری). تهران: نشر فراهانی.
 - عقیلی علوی خراسانی شیرازی، محمد حسین. (۱۳۳۲). مخزن‌الادویه. ناشر چاپی: به گوال دیال، ناشر دیجیتال: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان. قابل دسترس: www.ghbook.ir
 - فرهوشی، بهرام. (۱۳۷۹). ایران‌ویچ. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - کفشچیان مقدم، اصغر و یاحقی، مریم. (۱۳۹۰). بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران. باغ نظر، ۸(۱۹)، ۶۵-۸۴.
 - گریمال، پیر. (۱۳۹۳). فرهنگ اساطیر یونان و روم (ترجمه احمد بهمنش). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - معینی، احمد. (۱۳۹۳). بررسی اثر اسید بوریک بر جوانه‌زنی و رشد لوله کرده برخی ژنوتیپ‌های برتر گل محمدی. کرج: اولین کنگره ملی گل و گیاهان زینتی ایران.
 - نیکنام، کوروش. (بی‌تا). فرهنگ ایران باستان. تاریخ مراجعه: ۱۳۹۹/۵/۲۱. قابل دسترس: www.kniknam.com/
 - یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۷۳). روان‌شناسی و کیمیاگری (ترجمه پروین فرامرزی). مشهد: انتشارات معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

جوادی، شهره و سراجی، نیلوفر. (۱۳۹۹). نمادشناسی گل سرخ با تأکید بر فرهنگ و هنر ایران. مجله هنر و تمدن شرق، ۸(۲۹)، ۳۷-۴۶.

DOI: 10.22034/jaco.2020.238626.1166

URL: http://www.jaco-sj.com/article_115245.html

